

CONTEXTUL RIDICĂRII BISERICII CU PLAN ÎN CRUCE GREACĂ ÎNSCRISĂ DE LA NICULIȚEL (JUD. TULCEA)*

Considerată cel mai vechi edificiu de cult românesc din Dobrogea, biserica cu plan în cruce greacă înscrisă de la Niculițel, din județul Tulcea, nu a avut parte de o analiză actualizată a contextului în care a fost construită, mai ales în urma săpăturilor arheologice efectuate în anii '70 ai secolului trecut. Problema cea mai mare continuă să fie lipsa oricăror izvoare scrise referitoare la monument, iar dovezile arheologice încă inconsistente nu au permis istoricilor să emită concluzii ferme legate de constructori și de circumstanțele ridicării bisericii. Pare să existe un consens în rândul cercetătorilor, cum că aceasta a fost zidită cândva către mijlocul secolului al XIV-lea, de către meșteri bizantini, pentru o presupusă „curte feudală românească”¹. Subiectul a fost abandonat la începutul anilor '80, în ciuda interesului crescând față de spațiul pontic al secolelor XIII-XIV, în special față de Hoarda de Aur și Bizanțul palaiologian, principalele state care și-au exercitat atunci dominația asupra Dobrogei. Prin urmare, demersul nostru se va axa pe contextul apariției unui monument creștin într-o regiune de frontieră contestată de două imperii cu atitudini diferite față de biserica răsăriteană.

Fiindcă nu ne putem baza pe vreun izvor scris referitor la ridicarea bisericii, ne rămâne cultura materială, compusă din o serie de morminte, câteva monede și mai multe fragmente de ceramică. Edificiul de cult este, după Lia și Adrian Bătrîna, o construcție care a trecut prin mai multe faze de intervenții, realizate între secolele XIII-XIX². După arheologi, planimetria originală era în cruce greacă înscrisă, tipică bisericilor provinciale ridicate după secolul al XI-lea și întâlnite cu precădere în fostul spațiu bizantin³. De altfel, paramentul conținea cărămizi provenite din ruinele

* O mare parte din informațiile și argumentele utilizate în studiul de față sunt preluate și dezvoltate din teza mea de disertație nepublicată, *Problema creștinării tiurcilor aflați între Istru și Pontul Euxin, între cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea*, susținută la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, în iulie 2014.

¹ Cristian Moiescu, *Arhitectura românească veche*, vol. I, București, Meridiane, 2001, p. 39.

² Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica „Sf. Atanasie” din Niculițel (jud. Tulcea)*, în *SCIVA*, 28, 1977, 4, pp. 534-541.

³ Moiescu, *Arhitectura românească*, p. 40. Pentru detalii referitoare la răspândirea tipului de plan utilizat în construcția de biserici, vezi Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene*, vol. I, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1967, pp. 192-193, 507, Charles Delvoye, *Arta bizantină*, vol. II, trad. Florica-Eugenia Condurachi, București, Meridiane, 1976, p. 197.

clădirilor anterioare. Ele erau legate cu mortar bogat în cuiburi de var și cărămidă sau țiglă pisată, iar rosturile dintre ele, pline și ele de mortar până la fața lor⁴.

Fundația originală se găsește până la adâncimea de 0,8-0,95 metri sub nivelul actual de călcare, fiind refăcută în zona vestică a pronaosului împreună cu acesta de câteva ori, din cauza înhumărilor și reînhumărilor repetate. În prima fază de construcție, a fost realizată din piatră de carieră amestecată cu pământ, folosindu-se mortarul ca liant, însă numai la ultima asiză. Au fost bătuți și dispuși în rețea piloți pentru a compacta solul, procedeu abandonat de restauratori în secolul al XVI-lea⁵. În final, a fost readoptat în vremea extinderii din secolul al XVIII-lea, când zidul vestic al pronaosului a fost demantelat până la cota nivelului de călcare⁶. De remarcat că, în ciuda preschimbărilor, urme din tencuiala originală s-au păstrat *in situ*, mai ales sub cota nivelului actual de călcare⁷.

Din punctul de vedere al organizării spațiului, biserica a avut inițial, un altar semicircular acoperit de o semicalotă sferică, un naos cu structură cruciformă, fără puncte de sprijin, și era delimitat de pronaos printr-un zid străpuns de o ușă centrală, înlocuită cu o arcadă după 1500. Prima parte a monumentului era iluminată de două ferestre plasate simetric pe axul est-vest, care au fost plombate în urma refacerii absidei în secolul al XVI-lea și înlocuite cu una aflată în ax. Naosul era încununat de o turlă hexagonală și avea ferestre terminate cu arce semicirculare, din cărămizi dispuse radial. Pe latura de nord, s-a aflat ușa de acces, care a fost zidită în secolul al XVI-lea, păstrându-se totuși, urme de tencuială pe latura de vest, în porțiunea de elevație de sub pardoseala actuală. Ea a fost înlocuită atunci de una pe latura vestică a pronaosului, rămas cu această ocazie, fără bolta semicilindrică⁸.

Alte detalii relevante privesc interiorul bisericii, care a fost pardosit cu cărămizi romane așezate pe un pat cu mortar și decorat cu picturi murale realizate în frescă. Nivelul de călcare inițial era la 0,3 metri adâncime sub cel actual, fără ca soții Bătrîna să specifice momentul schimbării. Mai știm că arhitectura fațadelor prezenta firide înalte pe laturile de nord și de sud ale clădirii, în număr de patru (una din ele în pronaos), respectiv, cinci⁹. Ele se terminau la partea superioară cu arce semicirculare, care au fost plombate sau distruse până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Dintre cauze, se numără refacerea pronaosului și a șarpantei, când firidele au căpătat aspectul unor panouri¹⁰.

⁴ Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea*, p. 534.

⁵ *Ibidem*, pp. 534, 539.

⁶ *Ibidem*, pp. 540.

⁷ *Ibidem*, pp. 534.

⁸ *Ibidem*, pp. 534-537, 539.

⁹ *Ibidem*, pp. 537.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 539-540.

Încadrarea cronologică a fazelor de construcție și de preschimbări ale bisericii, realizată de Lia și Adrian Bătrîna, se bazează pe analiza stratigrafică și pe inventarul descoperit în și în afara monumentului. Astfel, avem circa 70 morminte care au putut fi individualizate, din care numai câteva aveau inventar funerar. Un caz controversat este cel al unei perechi de cercei datați inițial de arheologi ca fiind din veacurile XIII-XIV, iar de Ioan Vasiliu, în secolele XVII-XVIII¹¹. Celelalte inhumății au fost ba deranjate, ba lipsite de inventar, însă cele mai importante sunt două din prima etapă de funcționare; restul ar fi apărut după anul 1500¹². Unul din ele, descoperit în pronaos, era suprapus de altul din secolul al XVI-lea, conform investigațiilor stratigrafice¹³.

Monedele reprezintă în acest caz, reperele cele mai sugestive în discuția referitoare la datarea bisericii de la Niculițel, prin distincția și semnificația lor pentru contextul ridicării lăcașului. Ceramica își are și ea importanța, fiindcă cea descoperită în primul strat de depuneri este de factură bizantină, specifică celei din secolele XIV-XV¹⁴, ceea ce poate sugera o prezență romeică sau manifestarea aculturației în regiune. Toponimia locală poate oferi câteva indicii relevante; este vorba de denumirea veche a Niculițelului, *Monastir*, probabil după vechea așezare monahală din secolele XI-XII¹⁵, și depresiunea *Valea Episcopiei*, care amintește de episcopia de *Axiopolis* din secolele VI-XI¹⁶. Voi detalia mai jos în privința importanței aculturației și toponimiei în regiune; în schimb, voi reveni la monede, unde avem șapte din secolul al XVI-lea și alte 46 din secolele următoare, până în vremea lui Abdülmecid I (1839-1861)¹⁷. Pentru perioada noastră de interes, menționăm două de origine bizantină din secolul al XIV-lea¹⁸ și cel mai important, un gros din prima jumătate a domniei despotului sârb Ștefan al IV-lea Dușan (1331-

¹¹ *Ibidem*, p. 538. Cf. Ioan Vasiliu, *Considerații finale asupra locuirii feudale timpurii la Babadag*, în *Peuce*, XII, 1996, p. 177.

¹² Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, pp. 538-540.

¹³ *Ibidem*, pp. 539-540.

¹⁴ *Ibidem*, p. 538.

¹⁵ Petre Diaconu, *Despre datarea „circumvalației” și a „bisericii treflate” de la Niculițel*, în *SCIVA*, 23, 1972, 2, p. 313, Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, pp. 546-547, Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Pentru o nouă datare a bisericii cu plan treflat de la Niculițel (jud. Tulcea)*, în *Peuce*, VIII, 1980, pp. 452, 455.

¹⁶ Diaconu, *Despre datarea*, p. 313. Despre episcopia de la Axiopolis, vezi Emilian Popescu, *Notes on the History of Dobruja in the 11th Century: the Bishopric of Axiopolis*, în idem (ed.), *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, Editura Academiei Române, 1994, pp. 421-438.

¹⁷ Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, p. 540. Ar mai fi de menționat alte peste o sută de piese distincte din intervalul secolelor XVII-XIX, multe din ele, podoabe (*Ibidem*, pp. 540-541).

¹⁸ *Ibidem*, p. 538. Una din ele era considerată inițial, un gros sârbesc; vezi mai jos.

1346) și o monedă de bronz tătară din același secol, descoperită pe dealul Cetățuia¹⁹.

Cu toate că sunt destule dovezi menite să releve ridicarea bisericii în secolul al XIV-lea, au existat și alte opinii de-a lungul timpului. Din punct de vedere istoriografic, prima opinie emisă a fost a etnografului Apostol D. Culea în 1928, acesta considerând-o ca cel mai vechi edificiu de cult românesc din Dobrogea, făcut „din zid gros, în stil bizantin, poate din veacul 18-lea”²⁰. Ipoteza lui nu a rezistat în timp sau în fața mărturiilor arheologice, la fel ca cea a lui Petre Diaconu, care, fără să cunoască studiul cercetătorilor Lia și Adrian Bătrîna nu a exclus o posibilă datare către sfârșitul secolului al XVII-lea ori începutul celui următor²¹. Cristian Moisescu, soții Bătrîna și Ion Barnea au încercat să plaseze momentul construirii lăcașului de cult în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea sau cel târziu, la începutul celui de-al XIV-lea, pornind de la analize tipologice cu alte edificii de cult balcanice similare și de la prezumția eronată că una din monedele bizantine de secol XIV ar fi fost de fapt, un gros emis în „anul domniei” lui Ștefan I Dragutin, 1281 (care, de fapt, a domnit în perioada 1276-1282)²². Același Cristian Moisescu și-a reconsiderat punctul de vedere după ce Ernest Oberländer-Târnoveanu a analizat presupusul gros, conchizând că monumentul nu putea fi ridicat decât către mijlocul secolului al XIV-lea²³.

După cum putem observa, o datare precisă a construirii bisericii este imposibilă numai în baza dovezilor arheologice. Este nefericit și faptul că nu avem cunoștință de inscripții pe monument, așa că nu ne rămâne decât să încercăm să restrângem pe cât posibil intervalul cronologic sugerat de moneda sârbească din perioada 1331-1346, încadrând evenimentul în contextul politic și religios al vremii, cu observația că lăcașul ar fi putut fi cu câțiva ani mai vechi sau mai recent. Ceea ce ne interesează aici este cine deținea nominal Dobrogea în prima jumătate a secolului al XIV-lea și care erau justificările sale în vederea construirii unui lăcaș de cult creștin răsăritean. Răspunsurile ar putea fi greu de dat, pentru că știm că pentru perioada menționată avem patru stăpâniri: una tătară, până în 1304; una

¹⁹ Oberländer-Târnoveanu, *Pentru o nouă datare*, p. 455.

²⁰ Apostol D. Culea, *Cât trebuie să știe oricine despre Dobrogea. Trecutul – prezentul – viitorul*, București, Editura Casei Școalelor, 1928, p. 93.

²¹ P. Diaconu, recenzie la Antim Nica (ed.), *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos, 1977, 244 p., în *Pontica*, 13, 1980, p. 381.

²² C. Moisescu, *Un monument medieval dobrogean necunoscut: biserica Sfântul Atanasie de la Niculișel (sec. XIII)*, în *De la Dunăre la Mare*, pp. 142-143, Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, p. 538, Ion Barnea, *Arta creștină în România*, vol. II, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, 1981, p. 20.

²³ Moisescu, *Arhitectura românească*, p. 39.

bulgară, până în 1307 (?); una bizantină, până în 1328 (?), și după aceea, parțial, în zona nord-vestică, încă una tătară. La o primă vedere, pare că răspunsul este evident și că, în Hoarda de Aur condusă de hanul musulman Özbek, bisericii răsăritene i-a fost permisă o asemenea acțiune, însă el era promovator al islamizării statului, evident, în detrimentul celorlalte religii²⁴.

Prima perioadă a dominației tătare începuse în 1265, după invadarea Bizanțului de către detașamentele lui Nogai, căpetenia musulmană și conducătorul *de facto* al Hoardei de Aur care își stabilise centrul de putere în așezarea *Saqçi* [Sac-ji], Isaccea de astăzi²⁵. Au urmat apoi, circa patru decenii de islamizare, pe de-o parte susținută de elita coreligionară loială lui Nogai, pe de alta, de ordinul Rifa'iyya condus de șeicul Sarı Saltık și împrăștiat în trei-patru localități: *Saqçi*²⁶, *Baba Salthouk-Babadag*²⁷, *Kara Harman*²⁸ și probabil, *Monastir-Niculițel*²⁹. După 1297,

²⁴ Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park, The Pennsylvania State University, 1994, p. 95.

²⁵ Virgil Ciociltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția ginghishanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 236, István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2005, pp. 89-91, Laurențiu Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2010, p. 314.

²⁶ Machiel Kiel, *Sarı Saltuk: Pionier des Islam auf dem Balkan im 13. Jahrhundert*, în Ismail Engin, Erhard Franz (ed.), *Aleviler/Alewitten*, vol. I [Kimlik ve Tarih/Identität und Geschichte], Hamburg, Deutsches Orient Institut, 2000, p. 264: "Der Scheich Saltûk lebte in einem kleinen Ort namens Saqji in Kitschakien".

²⁷ Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, Editura Științifică, 1976, p. 387: „Orașul a fost numit Babadag deoarece aici se află înmormântat Saltuk-Bay”.

²⁸ *Ibidem*, p. 386: „Sarî-Saltuk bei făcuse aici [la Kara Harman, n.a.] agricultură cu sârmanii lui”. Localitatea este acum dispărută, dar se afla undeva, între Babadag și Enisala.

²⁹ Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 264: "Das Grabmal des Scheichs ist ungefähr drei Tage von seinem Heimatort Saqji entfernt". Istoricul consideră că editorul textului lui as-Saraj, Ibn Nabhâni, s-ar fi referit la *Baba Salthouk-Babadag*, astfel că mențiunea originală din text, adică o distanță de trei ore, ar fi o greșeală a editorului Ibn Nabhâni, cel care a transcris mai târziu scrierile hagiografului. Vezi idem, *Ottoman Urban Development and the Cult of a Heterodox Sufi Saint: Sarı Saltuk Dede and Towns of İsakçe and Babadağ in Northern Dobrudja*, în Gilles Veinstein (ed.), *Syncretismes et heresies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle). Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001* [Collection Turcica, vol. IX], Paris, Peeters, 2005, p. 286, nota 6. Totuși, noi credem că nu este cazul și, deși nu avem cunoștință de izvoare care să ateste denumirea de *Monastir* pentru perioada de după colonizarea din 1264, am considerat potrivită asocierea numelui cu aria noii așezări pentru a ușura lectura, fără a pretinde că așa se numea localitatea.

succesorul dervișului, Talâk, s-a văzut confruntat cu problemele cauzate de înfrângerea căpeteniei tătare în războiul cu conducătorul *de facto* al statului, Tohta, și slăbirea hanatului. A urmat apoi, confruntarea dintre bulgari și bizantini, încheiată în 1307, timp în care, profitând de vidul de putere lăsat după execuția lui Nogai de către noul lider, țarul Bulgariei, Teodor Svetoslav, a cucerit Dobrogea în 1304 și a scăpat de sub tutela hanului³⁰.

Deși spațiul istro-pontic era controlat de armatele tătare, el aparținea nominal împăraților bizantini, așa cum lasă de înțeles Manuel Olobolos³¹. Așa se face că, după 1307, avem de-a face cu o stăpânire efectivă a romeilor la Dunărea de Jos, sinonimă cu intensificarea schimburilor de bunuri³² și un grad de securitate mai ridicat (situație valabilă pentru întreg imperiul), dat și de perioada de pace instaurată după plecarea turcmenilor anatolieni și a catalanilor din Tracia, în 1311³³. Până atunci, singura manifestare a puterii bizantine în Dobrogea fusese cea a numirii mitropoliților la Vicina³⁴. De data aceasta însă, după cum ne sugerează Abou'l Fida, elita politică locală recunoscuse autoritatea imperială³⁵. Exprimarea sa aparent confuză, una referitoare la *Saqci*-Isaccea ca o așezare „a țării valahilor” (a se citi *supuși ai dinastiei Asan de origine vlahă* și nu neapărat români), „dependentă de Constantinopol” și „populată de musulmani”³⁶ face trimitere la un melanj etnic și religios deosebit pentru regiune, fiind vorba turci, bulgari și de români (?)³⁷

³⁰ Ignatius Burns, *The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311*, în *Speculum*, XXIX, 1954, 4, p. 760, nota 32, Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 266.

³¹ *FHDR*, III, p. 455: „S-au bucurat de tine că le ești împărat și multe insule paristriene [...]”.

³² Oana Damian, *Considerații asupra ceramicii medievale pontice pe baza descoperirilor de la Enisala*, în *Banatica*, 23, 2013, pp. 401-407.

³³ Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1997, p. 85.

³⁴ Primul mitropolit menționat în izvoare a fost Teodor, cel care a patronat scaunul episcopal din 1283 până în jurul anului 1300, fiind urmat de Luca (interval de timp necunoscut), apoi de Macarie, până în 1347, Chiril (1347-1358) și Iachint (1358-1359). Vezi Ioan Rămureanu, *Mitropolia Vicinei și rolul ei în păstrarea ortodoxiei în ținuturile românești*, în *De la Dunăre la Mare*, pp. 156-160.

³⁵ M. Reinaud (ed.), *Géographie d'Aboulféda*, tom II, vol. I, Paris, L'Imprimerie Nationale, 1848, p. 316: « Isacdj est un ville du pays des Valaques (Aloulâc) et de la dependance de Constantinople [...] ».

³⁶ *Ibidem*: « La plupart des habitants professent l'islamisme ».

³⁷ Dennis Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, în *The Slavonic and East European Review*, 62, 1984, 4, p. 514. Românii erau în principiu, vânduți ca sclavi încă din 1246, iar alții, indiscutabil mai puțini, erau negustori (*Ibidem*, pp. 521-522). Am putea include și păstorii transhumanți care s-ar fi deplasat până în Dobrogea cu turmele, însă numărul lor ar fi fost probabil insignifiant, ceea ce face ca relevanța lor pentru discuție să fie aproape nulă.

convertiți forțat sau nu la Islam sau trăind probabil, în cartiere creștine mărginașe, separați de tătari și alți turci și neobservați de cronicarul călător³⁸.

Ajuns în Dobrogea anului 1321, Abou'l Fida nu a făcut decât să surprindă o caracteristică excepțională a civilizației bizantine, anume aplicarea conceptului de *philanthropia* („iubirea aproapelui”) – atitudinea de noblețe față de adversar, prin permiterea unei comunități de altă religie să trăiască în pace în imperiu, cu condiția păstrării discreției la nivelul manifestărilor religioase³⁹. Deși pare o contradicție la prima vedere, încalcând principiul uniformității confesionale a supușilor basileului, Bizanțul crease o tradiție de secole în acest sens, doar că urmarea integrarea lor în societate prin convertire⁴⁰. Ca să încercăm să răspundem la întrebarea privitoare la utilitatea bisericii de la Niculițel, putem considera că era un instrument utilizat de preoții misionari în vederea creștinării turco-tătarilor din regiune. Din păcate, nu este ușor să testăm ipoteza, mai ales că după 1328, zona nord-vestică reintrase sub stăpânire tătară, de data aceasta pentru aproape patru decenii, până când au fost alungați de Dobrotici⁴¹. Hoarda de Aur a hanului Özbek (1313-1341) și a succesorilor săi imediați a fost marcată de islamizare și de o centralizare accentuată, fenomene complementare și vizibile inclusiv în zonele de frontieră ca Dobrogea nord-vestică, în care, în 1328 își făcuse apariția armata mongolă⁴², urmând ca, cinci ani mai târziu, să fie menționat de Ibn Batuta un punct de frontieră cu caravanseraii la *Baba Salthouk*-Babadag (existent încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea)⁴³, iar în

³⁸ Nu este exclus ca tătarii să fi implementat modelul selgiucid de arhitectură urbană, cu edificii de cult (musulmane) în interiorul orașelor și cu caravanseraii pe rutele comerciale (pentru mai multe detalii, vezi Ethel Sarah Wolper, *Cities and Saints. Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 2003, p. 59).

³⁹ Stephen Reinert, *The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations*, în Hélène Ahrweiler, Angeliki E. Laiou (ed.), *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington D.C., Dumbarton Oaks, 1998, p. 129. Despre *philanthropia*, sau „adevărata virtute”, și rolul ei în educația bizantină, în vederea modelării unei conștiințe „civice”, bazate pe convingerea că omul ar fi prin firea sa o ființă socială și că ar avea nevoi spirituale, a se vedea George X. Tsampis, *Byzantine Education: its Theory and Practice*, 1964, pp. 11-15 [*Ph.D. thesis for the University of Edinburgh*].

⁴⁰ Reinert, *The Muslim Presence*, p. 130.

⁴¹ Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians*, p. 518.

⁴² Bartusis, *The Late Byzantine Army*, p. 91.

⁴³ Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 265: “Sie besitzt ein großen Hospiz (*funduq*)”, Ibn Battûta, *Voyages*, vol. II, ed. C. Defremery, B.R. Sanguinetti, Stéphane Yérasimos, Paris, Collection FM/Découverte, 1982, p. 197 (versiune electronică realizată de Jean-Marc Simonet, Chicoutimi, 12.02.2008, DOI:<http://dx.doi.org/doi:10.1522/030078803>): « La ville de Baba Salthouk est la dernière appartenant aux Turcs [...] ».

1337-1338, să avem cunoștință de o zonă care suferea de pe urma depopulării, convertirilor forțate, declinului comerțului și a jafurilor⁴⁴.

Tabloul consolidării stăpânirii tătare nu este complet, hani și căpeteniile știind să exploateze populațiile creștine, printre care enumerăm negustorii genovezi și predicatorii franciscani și dominicani ai bisericii apusene, turco-tătarii nestorienii și cumanii, alanii⁴⁵, bulgarii, slavii, românii și turcii anatolieni răsăriteni (turcopolii). Dacă primii obținuseră privilegiile pentru a face comerț, populațiile creștine și budiste⁴⁶ au fost văzute ca potențiale bunuri vandabile, adică sclavi, din rațiuni politice. Se știe că Hoarda de Aur râvnea la orașul Tabriz, un nod comercial crucial din cadrul Drumului Mătăsii, motiv pentru care inițiasă o serie de conflicte sângeroase cu Ilhanatul persan, așa că se aliase cu Egiptul mameluc, furnizându-i sclavi în schimbul ajutorului militar⁴⁷. Totuși, până prin 1336-1337, creștinii răsăriteni dobrogieni se bucuraseră de un grad ridicat de toleranță din partea autorităților și au fost cazuri, probabil chiar la sud de Dunăre, în care nestorienii avuseseră o influență remarcabilă la nivelul elitei tătare, fapte remarcate de mitropolitul Macarie⁴⁸ și respectiv, de călugărul apusean Rubruck⁴⁹ și de dervișii

⁴⁴ Vitalien Laurent, *Le métropole de Vicina. Macaire et la prise de la ville par les tartares*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XXIII, 1946, pp. 228-229.

⁴⁵ *FHDR*, III, p. 451: „Iar neamul mărinimos al alanilor, numărând ca la șaisprezece mii de oameni, din care peste jumătate erau buni să lupte, după ce a scăpat de Nogai și de robia lui [...]”.

⁴⁶ Budismul era răspândit inclusiv în rândul elitei tătare, însă adepții religiei erau considerați vinovați de musulmani pentru săvârșirea a două păcate capitale, idolatria și ateismul, iar hanul Özbek inițiasă persecuții împotriva lor (Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion*, p. 96). Una din povestirile lui As-Saraj, cea legată de miracolul comunicării cu marea săvârșit de unul din primii așteți ai Islamului, Ibrahim ben Adham, pentru a face rost de pești, ar avea o origine budistă. Vezi povestirea în Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 263 și sursa presupus originală în David Scott, *Buddhism and Islam: Past to Present Encounters and Interfaith Lessons*, în *Numen*, 42, 1995, 2, p. 146. Despre atitudinea musulmanilor față de budism, a se vedea *Ibidem*, pp. 143-144.

⁴⁷ Ciociltan, *Mongolii*, p. 52.

⁴⁸ Laurent, *Le métropole de Vicina*, p. 228.

⁴⁹ William Woodville Rockhill (ed.), *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255*, Londra, Bedford Press, 1900, p. 116: “Of Sartach I know not whether he believes in the Christ or not. [...] For he is on the road of the Christians, to wit, of the Ruthenians, Blacs, Bulgarians of Minor Bulgaria, Soldaians, Kerkis and Alans, all of whom pass by him when going to his father’s *ordu* carrying presents to him, so he shows himself most attentive to them. [...] He has Nestorian priests around him who strike a board and chant their offices”.

ordinului Rifa'iyya⁵⁰. Și franciscanii constituiau o prezență impresionantă pe malul drept al Istrului, cu mai multe mănăstiri, însă ele satisfăceau în principiu, nevoile spirituale ale genovezilor și dacă era cazul, pe cele ale turco-tătarilor⁵¹.

Dincolo de conducerea tătară exprimată de han și de căpeteniile sale, regiunea de frontieră dunăreană și *hinterlandul* ei dobrogean își aveau propria elita locală, după cum par să indice unele descoperiri numismatice din Isaccea⁵². Un alt caz, mai sugestiv, dar pentru altă arie geografică (sudul Dobrogei), ar putea fi cel al strategului Dobrotici, angajat în 1341, în slujba Anei de Savoia, văduva lui Andronikos al III-lea pentru a lupta împotriva forțelor împăratului-cronicar Ioannes al VI-lea Kantakouzenos⁵³. Dacă ne întoarcem în timp aproximativ un secol, mai întâlnim o situație similară în 1262, când în cursul campaniei lui Mihail al VIII-lea de cucerire a regiunii montane de frontieră *Haimos*, rivalul politic principal al țarului bulgar Constantin Tich, Mytzes, s-a refugiat la bizantini, oferind în schimb, orașul portuar strategic *Messembreia*⁵⁴. Trei ani mai târziu, turcopolii colonizați în Dobrogea dezertaseră la tătari în urma invaziei celor din urmă⁵⁵, urmând ca peste circa patru decenii, descendenții turcilor să jure supunere basileului după moartea lui Nogai⁵⁶. Ceea ce doresc să relev aici, este dependența suveranilor romei și tătari

⁵⁰ George Alexandru Costan, „Islam popular” în Dobrogea preotomană. Cazul „șamanului” *Sarı Saltuk*, în *BCȘS*, 19, 2013, p. 93.

⁵¹ Girolamo Golubovich (ed.), *Bio-Bibliografica della Terra Santa dell'Oriente Franceseano. Tomo II (Addenda al Sec. XIII, e Fonzi pel Sec. XIV)*, Firenze, Collegio di S. Bonaventura, 1913, p. 72: *In Tartaria Aquilonari fratres Minores habent monasteria immobilia 18, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina [sic!] iuxta danubin. In Mauro Castro. In Cersona, ubi beatus Clemens fuit exulatus, et ibi fundavit lxx ecclesias.*

⁵² Silvia Baraschi, *Despre civilizația urbană din Dobrogea în secolele XI-XIV*, în *SCIVA*, 3-4, 1991, pp. 145-146.

⁵³ *FHDR*, III, p. 493: „Iar acesta a primit bucurosi solia și a trimis în ajutor împărătesei pe frații săi, Teodor și Dobrotiță, în fruntea a o mie de oșteni aleși; aceștia, trecând prin orașele de pe țărmul Pontului, le-au convins să îndepărteze de împărat și să treacă de partea împărătesei, căci sperau să înfăptuiască lucruri mari”.

⁵⁴ George Pachymères, *Relations historiques*, vol. I, trad. V. Laurent, Paris, Les Belles Lettres, 1984, p. 278 (notele 3-4, pp. 278-279): « Fut prise aussi, grâce à la donation de Mytzes, comme on le dira, la grande ville de Mésembreia [...] ». Pentru rivalitatea dintre Mytzes și Constantin Tich, vezi *Ibidem*, vol. II, pp. 448-450.

⁵⁵ G.A. Costan, *Din Anatolia în Balcani: coloniștii lui Mihail al VIII-lea Paleologul, pe baza fragmentului din „Selçukname”*, în *BCȘS*, 17-18, 2012, p. 20.

⁵⁶ Pe lângă vidul de putere lăsat de execuția fostei căpetenii, avusese loc și o secetă, iar războiul civil lăsase și o economie și o armată slăbite. Vezi idem, „Islam popular”, p. 93.

de elita politică locală în secolele XIII-XIV, specifică unor domnii lipsite de autoritate dincolo de controlul drumurilor comerciale și/sau a porturilor⁵⁷.

Observăm că intervalul cronologic 1307-1336/1337 favorizează aproape toate ipotezele istoriografice legate de momentul construirii bisericii de la Niculițel, însă considerăm că o restrângere a acestuia poate fi operată la capătul său inferior. Bizațul începutului de secol XIV era unul al conflictelor militare, al schismelor și reformelor religioase, ceea ce anula orice posibilitate de refacere economică și restructurare administrativă în funcție de nevoile de moment și cele viitoare ale împăratului și supușilor săi. Mai devreme, amintisem de catalani și de turcmenii anatolieni ajunși în Europa bizantină, care inițial, se confruntaseră între ei, primii ca mercenari angajați de Andronikos al II-lea⁵⁸. Golirea vistieriei a dus la revolta soldaților în 1305 și la agravarea conflictului militar, după dezertarea alanilor și turcopolilor⁵⁹. Armatele de jefuitori au părăsit într-un final Tracia, plecând în Serbia, Moreea și respectiv, în Anatolia până în 1311, însă mai degrabă datorită intereselor personale ale dezertorilor catalano-turcici și turcmenilor asiatici⁶⁰.

Cu puțin timp înainte de încheierea conflictului cu foștii mercenari și călăreții anatolieni, prelungit într-o campanie sârbo-bizantină (eșuată în 1313)⁶¹, basileul încheiase o criză a bisericii cu implicații politice deosebit de grave – schisma arsenită. Ea începuse în 1261, de la înlăturarea violentă a lui Ioannes al IV-lea de pe tron de către co-împăratul Mihail al VIII-lea și demiterea patriarhului Arsenios I, ca urmare a excomunicării proaspăt înscăunatului suveran⁶². Consecința a fost apariția unui conflict instituțional între împărat și biserică, accentuat de politica imperială unionistă în privința relației dintre biserica răsăriteană și cea apuseană, formându-se astfel, două tabere, una arsenită, apărătoare a „ortodoxiei” și critică a oricărei forme de apropiere de papalitate, și una iosefită (după patriarhul de atunci, Iosif I), văzută ca moderată, dar totodată, supusă lui Mihail al VIII-lea și agendei sale politice⁶³. Arseniții începuseră să facă propagandă anti-unionistă în rândul oamenilor simpli, trimițând pelerini și călugări itineranți carismatici, văzuți ca

⁵⁷ Marian Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*, Iași, Polirom, 2013, pp. 217-218.

⁵⁸ Burns, *The Catalan Company*, p. 752.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Nicolas Oikonomides, *The Turks in Europe (1305-1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)*, în Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymon, Crete University Press, 1993, pp. 162-163.

⁶¹ *Ibidem*, p. 167.

⁶² Ionuț-Alexandru Tudorie, *Le chisme arsénite (1265-1310) : entre akribeia et oikonomia*, în *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, XLVIII, 2011, p. 135.

⁶³ *Ibidem*, pp. 155-157.

sfinți⁶⁴. Unirea a fost anulată în final, în 1283, de către Andronikos al II-lea, la puțin timp de la înscăunare, mai degrabă din rațiuni personale, iar schisma a încetat oficial, în 1310, după ce patriarhul Niphon I a satisfăcut condițiile arseniților⁶⁵.

Un alt fenomen cu impact major asupra vieții religioase, dar și asupra viitorului bisericii, însă mai greu de cuantificat la nivelul receptivității, a fost isihasmul, apărut începând cu prima jumătate a secolului al XIV-lea. A fost un curent bazat pe o metodă de rugăciune stabilită de călugării Pseudo-Simeon și Grigorie Sinaitul⁶⁶, constând în controlul respirației, invocarea repetată a numelui lui Dumnezeu și o relație de tip maestru-discipol între monahi, toate având scopul obținerii unor viziuni care ar „ilumina sufletul”⁶⁷. Una din criticile aduse adepților viza slaba lor instruire teologică și în general, o gândire heterodoxă⁶⁸. În cadrul disputelor de la mijlocul secolului al XIV-lea, tabăra literată a fost înfrântă, iar isihasmul, numit și palamism de atunci, a câștigat decisiv teren în rândul clerului și nu numai⁶⁹. Deja depășise granițele statului, ajungând până în Bulgaria, Serbia, Valahia și Rusia, iar numărul călugărilor și al mănăstirilor explodase, fiindcă erau tot mai mulți cei care doreau să ducă un mod de viață solitar⁷⁰.

La nivel administrativ, împăratul încheiase o reformă de redistribuire a eparhiilor și scaunelor episcopale aflate sub jurisdicția Constantinopolului în 1317, cuprinzând mitropolii inclusiv din zona caucaziană, Crimeea, Rusia și Lituania⁷¹. Deși ne putem îndoi de eficiența ei în regiunile extrabizantine, ea reprezenta epilogul disputelor ecleziastice interne începute sub Mihail al VIII-lea și totodată, prima manifestare a unei viziuni reformatoare a administrației bisericești după mai bine de patru secole⁷². Considerăm astfel, că se restrânge intervalul în care ar fi fost

⁶⁴ Alexandr Alexandrovici Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, trad. I.A. Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazăru, București, Polirom, 2010, p. 624, Donald M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge-Londra-New York-Melbourne, Cambridge University Press, 1979, p. 41.

⁶⁵ Tudorie, *Le chisme arsenite*, pp. 165-166. Printre ele s-au numărat ștergerea numelui lui Iosif I din dipticuri, respingerea tuturor tezelor heterodoxe și reafirmarea dogmelor Sfinților Părinți acceptate de biserică, amnistierea oponentilor anti-unioniști, epurarea ecleziastică de cei fideli patriarhului Ioannes al XI-lea Bekkos.

⁶⁶ Dirk Krausmüller, *The Rise of Hesychasm*, în Michael Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity*, vol. V, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, pp. 103-105, 109.

⁶⁷ John Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, Londra, Variorum Reprints, 1974, cap. *Introduction*.

⁶⁸ Nicol, *Church and Society*, p. 38, Krausmüller, *The Rise of Hesychasm*, p. 108.

⁶⁹ Krausmüller, *The Rise of Hesychasm*, p. 124.

⁷⁰ Alexandru Moraru, *Bulgarian Hesychasts in the XIVth Century and Romanian Monasticism*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa*, XLIII, 1998, 1-2, p. 56.

⁷¹ Vasiliev, *Istoria Imperiului*, pp. 626-627.

⁷² *Ibidem*, p. 626.

ridică biserica de la Niculițel cu aproximativ un deceniu sau am putem merge chiar mai departe, pornind de la anul 1328, cel al recucerii Dobrogei nord-vestice de tătari, când invadatorii ar fi putut cauza pagube semnificative, însă arheologii nu au descoperit vreo dovadă în acest sens. Nici cronicarii bizantini nu erau lămurii asupra circumstanțelor și consecințelor imediate ale ocupării regiunii, fiindcă imperiul se afla în ultimul război civil dintre Andronikos al II-lea și nepotul său, viitorul Andronikos al III-lea, și probabil că nu au realizat dacă tătarii veniseră doar să prade ținuturile aliatului său ori își asiguraseră o zonă-tampon în vederea protejării propriilor interese comerciale⁷³.

Consider că nu mai este nevoie să zăbovim asupra chestiunii cronologice și că, în momentul de față, intervalul de timp propus reprezintă o ipoteză rezonabilă, cu toate că cititorul ar putea fi surprins de faptul că, tocmai în perioada stăpânirii tătare ar fi fost inițiată construirea bisericii de la Niculițel. Reamintim că nu ar fi imposibil, din moment ce comerțul nu a fost întrerupt, iar bunurile sosite din Bizanț au circulat până în centrul zonei, pornind din așezarea genezeză *Pampulo*⁷⁴, apoi prin Enisala, Kara Harman, *Baba Salthouk-Babadag*, *Monastir-Niculițel* sau invers, din Vicina spre *Saqci-Isaccea* ș.a.m.d. Nu excludem ca lăcașul de cult însuși să fi fost un produs al aculturației, iar istoriografia ne dă dreptate cel puțin parțial, fiindcă monumentul este unul tipic bizantin⁷⁵. Nu ne mai rămâne decât să ne întrebăm cine a ridicat-o și pe cine a deservit biserica, ori au fost emise trei ipoteze: cum că ar fi putut deservi o comunitate rurală, una de mireni sau a fost o biserică privată.

Vom începe analiza celor trei opinii prin a considera că este foarte puțin probabil ca edificiul să fi fost unul privat, invocând argumentele geostrategic și cel economic. Niculițelul a fost mereu o așezare defavorizată în comparație cu Isaccea și Enisala de exemplu, cu porturi la Dunăre și respectiv, la Marea Neagră și deci, beneficiare ale comerțului naval. O simplă trecere în revistă a culturii materiale din perioada secolelor XIII-XV arată slaba importanță a satului și că singurul său avantaj notabil în comparație cu așezările portuare este dat de amplasarea sa pe drumul comercial dintre ele, într-o zonă deluroasă și relativ ușor de apărat⁷⁶. Altfel, ar fi putut fi locuită de turcii colonizați de Mihail al VIII-lea în 1264, unii din ei seminomazi, adică foarte săraci și predispuși la jafuri, iar dervișii Rifa'yya ar fi

⁷³ Bartusis, *The Late Byzantine Army*, p. 91. Istoricul vorbește numai de un ajutor oferit Bulgariei.

⁷⁴ Maria Holban (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, Editura Științifică, 1968, p. 16: „La gura Zavarnei [Gura Portiței, n.n.] este un castel și i se spune Pampulo”. Fragmentul face parte din *Itinerariul grec*, un portulan grec de sfârșit de secol XIV.

⁷⁵ Moiescu, *Arhitectura românească*, pp. 40-41.

⁷⁶ În trecut, existaseră patru fortificații în zona Niculițelului, două din ele purtând la un moment dat, nume turcești: Cetatea Florilor, Cetățuia-*Golemo Kale* („cetatea cea mare”), Gurguiu și Malko Kale. Vezi Diaconu, *Despre datarea*, p. 308.

construit o *zawiya*, o clădire în care ar fi trăit și ar fi fost instruiți⁷⁷. Prin urmare, găsim ca neadecvate comparațiile tipologice invocate de Cristian Moisescu și Lia și Adrian Bătrîna, anume cu cazurile bisericilor de la Curtea de Argeș și Rădăuți, construite în centre de putere, din resurse locale⁷⁸.

Ipoteza unei biserici pentru o comunitate rurală a fost exclusă în absența descoperirilor funerare relevante pentru perioada noastră de interes. Din punctul nostru de vedere, nu ar trebui ignorată, fiindcă zona era locuită, așa cum o arată moneda de bronz tătară de pe dealul Cetățuia menționată mai sus și tezaurul de monede din vremea domnitorilor Mircea I și Petru I (Mușat), pe dealul Bădila, aflat în apropiere⁷⁹. De asemenea, trebuie confirmat sau infirmat dacă turcii se stabiliseră în aceeași zonă, chiar dacă, după cum recunosc și soții Bătrîna, urmele de locuire nu sunt evidente pentru secolele XIII-XIV⁸⁰. Adevărul este că turcopolii ar fi putut locui în *Monastir-Niculițel* și, deși în studiul din 2012 am încercat să demonstrez că ei erau seminomazi în curs de sedentarizare⁸¹, nu îi putem privi ca pe un grup omogen⁸², fiindcă numai o parte din ei ar fi fost păstori transhumanți seminomazi sau semisedentari⁸³. Alții, în funcție de posibilitățile oferite de geografia locală și de economie, s-ar fi ocupat cu vânătoarea⁸⁴, pescuitul, agricultura, comerțul⁸⁵ ori s-ar fi limitat la jafuri⁸⁶, ceea ce ar exclude o prezență greacă sau de altă etnie,

⁷⁷ Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 265: "Der Vorsteher ist ein Schüler des Scheiches Talâk, eines großen *Muqqadam*". *Zawiya* sau *muqaddam*-ul reprezintă un echivalent musulman aproximativ al claustrului mănăstiresc, cu deosebirea că poate fi spațiul ideal de manifestare a sincretismului dintre Islam și credințele și obiceiurile locale (Irène Mélikoff, *L'Islam hétérodoxe en Anatolie*, în *Turcica. Revue d'études turque*, 14, 1982, p. 146).

⁷⁸ Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, pp. 542-545, Moisescu, *Arhitectura românească*, p. 41.

⁷⁹ Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, pp. 544-545.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 534.

⁸¹ Costan, *Din Anatolia în Balcani*, pp. 21-26.

⁸² Florin Curta, *The Image and Archaeology of the Pechenegs*, în *Banatica*, 23, 2013, p. 180.

⁸³ Anatoly Khazanov, *Nomads and the Outside World*, trad. Julia Crookenden, Madison-Londra, University of Wisconsin Press, 1994, p. 201.

⁸⁴ Mihail Guboglu (ed.), *Crestomație turcă*, București, Universitatea din București, 1978, p. 33: „șara Dobrogei (*Dobroge ilini*), care avea locuri bune, potrivite pentru creșterea vitelor, climă plăcută și locuri bune de vânat”.

⁸⁵ Dacă nu se aflau printre cei care activau direct ca negustori, puteau fi dintre cei ce profitau de caravanele care traversau spațiul istro-pontic, asigurându-le securitatea sau confortul călătorilor. Vezi Ibn Battûta, *Voyages*, vol. II, p. 197: « Les esclaves et les serviteurs qui étaient avec moi mangeaient en compagnie des Turcs, nos camarades ».

⁸⁶ *Crestomație turcă*, p. 33: „de câte ori au apărut în Rumelia dușmanii lui basilios, l-a trimis pe Ali Bahadır pentru alungarea lor”. Trebuie să-mi revizuiesc punctul de vedere susținut

nemaivorbind de o elită sedentară bogată, din considerente de insecuritate fizică și materială.

Un studiu de caz sugestiv este al lui Sarı Saltık, un cioban care ar fi locuit în *Saçı-Isaccea*, *Monastir-Niculitel*, *Baba Salthouk-Babadag* și *Kara Harman*⁸⁷. Distanțele mici dintre localitățile în care trăia indică practicarea unei forme de pastoralism transhumant semisedentar, situație similară cu cea anatoliană⁸⁸. El își mai asigură existența din pomeni, în calitate de derviș, fapt surprins în povestirea lui as-Saraj despre omorârea unei persoane pentru că îl păcălise să mănânce bălegar de vacă în loc de pâine, profitând de starea de extaz a șecului⁸⁹. Despre *zawiya* în care își desfășura activitățile spirituale, nu știm unde se afla, însă observațiile etnografului Alexandre Popović indică posibilitatea ca ea să fi fost într-o moschee, casa proprie sau una oferită de o persoană oarecare ori o clădire abandonată⁹⁰. Ahmed Yaşar Ocak afirmă că turcmenii anatolieni se stabileau în sate abandonate sau le întemeiau în zone considerate propice modului lor de viață, ceea ce poate fi adevărat și în cazul lui Sarı Saltık și al turcopolilor, mai ales că și biserica de la Niculițel are în componență multe materiale provenite din ruinele romane⁹¹.

În final, am ajuns la ipoteza tratată în maniera cea mai expeditivă de cercetători, anume cea de biserică mănăstirească. Cristian Moisescu menționează forma planului, argument depășit în contextul în care, în momentul emiterii lor, încă nu se încheiaseră săpăturile arheologice⁹². Ar mai fi de amintit și ideea conform

altădată, cum că nu au existat conflicte între turci și bulgari (vezi Costan, *Din Anatolia în Balcani*, pp. 25-26).

⁸⁷ Aurel Decei, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII-lea*, în Marcel D. Popa (coord.), *Relații româno-orientale*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 174: „Saru Saltuk, pe când acesta era cioban [...]”.

⁸⁸ Victor Spinei, *Romanian and Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden-Boston, Brill, 2009, p. 203.

⁸⁹ Kiel, *Sarı Saltuk*, p. 264: “Wir hören, daß sheikh Saltq, nachdem er sich in die Berge zurückgezogen und ganz dem mystische Erleben hingegeben hatte, auf dem Gebetsteppich saß. Jemand kam, und der Sheikh fragte ihn: 'Du bist doch der, der zu mir kam, als ich mich auf dem Berg so und so im Zustand der Verrückung befand, und der mir einen Fladen zu essen gabst, so tuend, als ob es Brot sei - dabei war es Kuhscheiße?' Die Person sagte: 'Jawohl!' Saltûq: 'Du gehörst zu denen, die der Freunde Gottes spotten! Mit dir und deinesgleichen muß ich etwas machen, das euch zur Belehrung dienen kann, und das wird sogleich geschehen!' Er hatte kaum das Wort 'geschehen' ausgesprochen, als diesem törichten Mann der Bauch auf fürchterlichste Weise platzte - und das gab ihm den Rest.”

⁹⁰ Alexandre Popović, *Un ordre des derviches en terre d'Europe. La Rifa'yya*, Lausanne, L'Âge d'Homme, 1993, pp. 50, 67-70.

⁹¹ Ahmed Yaşar Ocak, *Social, Cultural and Intellectual Life, 1071-1453*, în Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, p. 369.

⁹² Moisescu, *Un monument medieval*, p. 143.

căreia nu era nevoie de o biserică mănăstirească fiindcă exista una treflată „din secolele XI-XII [sic!]” cu această menire, ceea ce este ilogic, fiindcă însuși autorul prezintă intervalul de timp în care a funcționat⁹³. Lia și Adrian Bătrîna invocă aceeași absență a mormintelor unei „obști monahale”⁹⁴, însă Alexandru Moraru subliniază că numeroșii adepți ai isihasmului locuiau singuri sau în comunități mici după o perioadă de instruire religioasă de către un „ascet-sfânt” și încă una de trai în comun cu mai mulți călugări⁹⁵. Astfel, avem o primă explicație rezonabilă referitoare la prezența ușii de nord a bisericii și a puținelor inhumații din secolul al XIV-lea, ceea ce ne arată că utilitatea ei era legată cel puțin de revigorarea creștinismului răsăritean în inima Dobrogei, iar decidenții construirii ei erau cel mai probabil, cunoscători ai istoriei locale, adică greci (sau turci bizantinizați?)⁹⁶.

Ipoteza utilizării bisericii ca instrument al unor preoți ori călugări misionari poate fi dovedită dacă ținem cont de evoluția numărului de creștini în cadrul peisajul nord-dobrogean. Luând ca exemplu orașul *Saqci-Isaccea*, vedem că în anul vizitei lui Abou'l Fida, 1321, acesta era unul locuit în principiu de musulmani, însă la începutul secolului al XVI-lea, devenise creștin⁹⁷. Un potențial contraargument este oferit de masacrarea unei comunități mahomedane existente în timpul incursiunii din 1461-1462, a armatei valahe a lui Vlad al III-lea, încheiată cu 1350 de turci și bulgari omorâți în localitate și la Novoselo⁹⁸, doar că datele nu oferă detalii legate de etnia ori de numărul lor, pe care nu îl cunoaștem, fiindcă au fost și din cei nepuși la socoteală din varii motive⁹⁹. În orice caz, la *Baba Salthouk* valahii nu ajunseseră, iar noul oraș, redenumit *Babadag*, cuprindea în 1516 aproape 20% creștini (și doar

⁹³ *Ibidem*. Este vorba de aceeași biserică din secolele XI-XIII pe care am pomenit-o în cadrul discuției despre izvoarele toponimice.

⁹⁴ Bătrîna, Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii*, p. 542.

⁹⁵ Ierod. Ioanichie Bălan, *Chipuri de călugări îmbunătățiți din mănăstirile românești*, vol. I, p. 200 apud Moraru, *Bulgarian Hesychasts*, p. 58.

⁹⁶ În Macedonia, unde au fost colonizați turcopoli de același Mihail al VIII-lea tot în 1264, existau din anul următor „mari proprietari de pământuri” dintre noii sosiți, donatori la mănăstirea Vatopedi, în calitate de „protectori ai Muntelui Sfânt” (Athos). Vezi M. Kiel, *The Türbe of Sari Saltik at Babadag-Dobrudja. Brief Historical and Architectonical Notes*, în *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, 9, 1990, p. 208. În Dobrogea nu avem cunoștință de o elită turcofonă pre-otomană locală cu o putere financiară similară.

⁹⁷ Kiel, *Ottoman Urban Development*, p. 294.

⁹⁸ Nicolae Iorga (ed.), *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, București, Eurosong & Book, 1999, p. 149 (ediție anastatică): „Întâi în locurile ce se zic Oblucița și Novoselo au fost uciși 1350 ș.a. [...]”. Conform ultimelor presupuneri, așezarea din urmă s-ar fi aflat undeva, la est de Isaccea. Vezi Coman, *Putere și teritoriu*, p. 264.

⁹⁹ *Scrisori de boieri*, p. 148: „Și am ucis oamenii și femeile, mari și mici [...] în număr de 23884 de turci și bulgari, fără de cei care au ars prin case, sau ale căror capete s-au fost înfățișate dregătorilor noștri.”

10%, opt decenii mai târziu), ca urmare a inițierii politicii de islamizare a Dobrogei de către Baiazid al II-lea¹⁰⁰. Dar și acolo ar fi putut exista un lăcaș de cult creștin, numai că trebuie efectuate mai multe săpături arheologice, în condițiile în care nivelele de locuire pe arealele investigate sunt neclare, mai ales că în secolele XVII-XVIII avusese loc o intensificare a locuirii medievale care a distrus complexele pe care le suprapunea¹⁰¹.

Este timpul să facem un bilanț al rezultatelor investigației noastre, revenind la problema stabilirii momentului ridicării bisericii vechi de la Niculițel. Reiterăm faptul că avem nevoie de documente medievale cu referiri la monument, pentru a-l încadra în mod corespunzător într-un context politic și economic. Până atunci, considerăm că intervalul de timp propus, 1328-1336/1337, este cel mai potrivit, mai ales în condițiile în care nu avem cunoștință de vreo invazie tătară în acea perioadă și nici de vreo pagubă produsă edificiului până la dezafectarea sa de la începutul secolului al XV-lea. Totodată, momentul ales pentru ridicare corespunde cu răspândirea isihasmului, cu consecințele deja descrise, ceea ce ar explica utilitatea ca biserică mănăstirească ori de comunitate rurală, dar și cele două morminte și inventarul sărac. Reiterăm că ipoteza unui lăcaș de cult privat românesc este anacronică, din cauza absenței dovezilor scrise și materiale care să o susțină.

Întrebarea cea mai pregnantă pe care ne-o punem este legată de impactul bisericii asupra vieții religioase locale, din moment ce așezarea era locuită, își conservase cumva, numele de *Monastir* până târziu, în secolul al XIX-lea, iar registrele otomane de la începutul secolului al XVI-lea, comparate cu mărturiile cronicarilor musulmani din secolul al XIV-lea, ne arată o populație trecută în circumstanțe neelucidate, în circa două secole, de la Islam la creștinismul de confesiune răsăriteană. Am fi tentați să considerăm că biserica de la Niculițel a fost un instrument utilizat de călugări sau preoți misionari, trimiși în mod intenționat de biserică și influențați de isihasm, pentru a converti populația turco-tătară dobrogeană, însă suntem din nou limitați de lipsa investigațiilor de arhivă și a celor arheologice. Oricum, nu putem omite nici influența deloc neglijabilă a bisericii apusene sau a preoților nestorieni în rândul tătarilor, așa că nu ne permitem să vedem într-o mână de oameni cauza unică a reușitei misiunii lor. Ca o remarcă finală, ar mai rămâne de revizuit și peisajul competiției inter-religioase și inter-confesionale, totodată.

GEORGE ALEXANDRU COSTAN

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia

¹⁰⁰ Kiel, *Ottoman Urban Development*, pp. 292-294.

¹⁰¹ Vasiliu, *Considerații finale*, p. 169.

ABREVIERI

BCȘS - *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, Alba Iulia

FHDR, III - Alexandru Elian, Nicolae-Șerban Tanașoca (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. III, București, Editura Academiei, 1975

SCIVA - *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, București

THE CONTEXT OF THE ERECTION OF THE CROSS-IN-SQUARE CHURCH
FROM NICULIȚEL (TULCEA COUNTY)

Abstract

This study aims to clarify the circumstances regarding the erection of the cross-in-square church from Niculițel (Tulcea County) took place. There was a need to update the data regarding the moment of its construction and the reasons of its initial purpose and use. Due to an increased interest in the history of the Golden Horde and Palaiologian Byzantium since the present topic was dropped, in the early 1980's, we managed to break the consensus present in the Romanian historiography, by invalidating the hypothesis that the monument was built towards the middle of the 14th century by Greeks, as a private church for a Romanian local ruler. Our research don't rule out the hypothesis that the region was mainly inhabited by Turks colonized by Byzantine emperor Mihail VIII in 1264, and, in the event of future discoveries (both archive and archaeological), we believe that the reasons behind the erection of the church deal with the intentions of supporting the missionary activity of some hesychasm-influenced Greek monks or priests.

KEYWORDS: Byzantium, Golden Horde, Dobrudja, Romanians, Turks, Greeks, hesychasm.